

УДК 911.2:502.3

Магир О.Я.

ПРИРОДНО-КУЛЬТУРНИЙ КАРКАС ГУМАНІСТИЧНОГО ЛАНДШАФТНОГО ПОЛЯ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті запропоновано і обґрунтовано ідею природно-культурного каркасу як системи гуманістичних цінностей, що певним чином знайшли своє відображення у ландшафтах. Такі цінності формувались і формуються під впливом, а точніше спільно з ландшафтами території. Визначено, що основними структурними елементами природно-культурного каркасу Волинської області є ядра, периферійні зони, лінійні структури.

В статтє предложено и обосновано идею природно-культурного каркаса как системы гуманистических ценностей, определенным образом отраженных в ландшафтах. Такие ценности формировались и формируются под влиянием, а точнее совместно с ландшафтами территории. Определено, что основными структурными элементами природно-культурного каркаса Волынской области является ядра, периферийные зоны, линейные структуры.

The idea of natural and cultural framework as a system of human values that somehow reflected in the landscape are suggested and substantiated. These values were formed and shaped by, but rather in conjunction with landscapes territory. The basic structural elements of natural and cultural frame of Volyn region is core, peripheral zone, linear structure.

Актуальність дослідження. У розвиненому суспільстві необхідною є орієнтація науки на проблеми людяності, гуманності. Сучасна географічна наука, в тому числі й ландшафтознавство, повинна вміщувати в себе гуманістичну складову, а також, що найголовніше – гуманістичне мислення науковців. Тому доцільним є дослідження ландшафтів не лише як природних утворень, але також як території, збагаченої людськими надбаннями (матеріальними та ідеальними).

Метою роботи є дослідження гуманістичного потенціалу ландшафтів Волинської області. Дослідження здійснено для освітніх,

виховних, науково-пізнавальних цілей. Вперше сформовано природно-культурний каркас ландшафтів Волинської області.

Огляд попередніх досліджень. На витоках гуманізації географії нового часу стояли О.Гумбольдт, П.П.Семенов Тянь-Шанський, Л.Н.Гумільов, В.І.Вернадський. На зламі ХХ – ХХІ ст. гуманізація ландшафтознавчих досліджень значною мірою відбувається під впливом праць Л. Н. Гумільова, зокрема, його ідеї зв'язку між походженням етносів та їхнім ландшафтним середовищем. Зараз активно вирішуються проблеми гуманістичних властивостей ландшафтів (В. М. Пашенко), якостей ландшафтів (Ю. Г. Тютюнник), їхніх відображень у свідомості людини (М. Д. Гродзинський), дослідницьких образів і значень ландшафтів (О. П. Ковальов, К. А. Позаченюк). Гуманістично-ландшафтознавчі дослідження окремих регіонів України досліджують В. В. Кулаков (південь Миколаївської області), О. Я. Магир (Волинська область).

Виклад основного матеріалу. Найбільш гуманістично значущі історико-культурні об'єкти і культурні центри є територіально пов'язаними з ландшафтами і, взаємодіючи з ними, утворюють природно-культурний каркас гуманістичного ландшафтного поля. Природно-культурний каркас є системою гуманістичних цінностей, що певним чином знайшли своє відображення у ландшафті, які формувались і формуються під впливом, а точніше спільно з ландшафтами території.

Основні структури цього каркасу такі [2]:

1. Сельбищні ландшафти, особливо великі населені пункти, що є зонами концентрації наукових кадрів, де розвинена наука і освіта, інфраструктура, комунікації, проживає велика кількість людей, які наповнюють ландшафт інтелектуально-культурним потенціалом або акультурною складовою і, водночас, перетворюють його відповідно до своїх потреб.
2. Природні об'єкти, що вплинули і далі впливають на творчість людини, надихають на створення літературних творів, картин, музики, казок, легенд, бувальщин тощо.
3. Лінійні структури каркасу – система доріг, що з'єднує основні населені пункти і гармонійно (наскільки це можливо) доповнює природний каркас, оскільки рельєф поверхні є визначальним для прокладання шляхів сполучення.
4. Об'єкти, що мають історичну гуманістичну цінність – археологічні пам'ятки, залишки стародавніх замків (мури), вали, палаци, городища, святилища.

Природно-культурний каркас Волинської області формують ядра (вузли) і їх периферійні зони, де максимально сконцентровані гуманістично-значущі об'єкти у ландшафтах, лінійні структури. В основі каркасу виділено ядра, в межах яких розташовані найбільші населені пункти, що виконують функції історичних, культурних, наукових, сакральних, освітніх центрів, де концентрується максимальна кількість жителів і які знаходяться на перетині основних транспортних магістралей

[2]. Природно-культурний каркас досліджуваної Волинської області формують 8 ядер, 4 периферійні зони максимальної концентрації гуманістично-значущих об'єктів у ландшафтах, 4 лінійні структури.

Ядро Ковельське оточує периферійна зона максимальної концентрації гуманістично-значущих об'єктів у ландшафтах, межі якої проходять по населених пунктах Соловичі – Купичів – Голоби – Скулин. Опорні пункти м. Ковель, урочище «Нечимне», с. Білин, с. Колодяжне, с. Ружин, с. Соловичі, с. Купичів, с. Голоби. Ландшафти в межах ядра і периферійної зони: заболочені заплави, перші та другі тераси поліських річок, зандрові рівнини, водно-льодовикові вали (ози), еолові пасма і горби [5]. Ландшафти в межах структури мають значний гуманістичний потенціал. Вони включають переважно території, що володіють історико-культурним, меморіальним [1, с. 4] гуманістичним потенціалом. Це, зокрема, урочище Нечимне, м. Ковель, с. Колодяжне. Урочище «Нечимне» – ландшафтний заказник загальнодержавного значення, який зачарував українську поетесу Лесю Українку і надихнув її на написання драми-фейєрії «Лісова пісня» [4]. Озеро Нечимне – унікальна пам'ятка і свідчення того, наскільки сильно може вплинути природа, ландшафт на особистість, формуючи і розвиваючи її. Цінними ландшафтами для людини, пов'язаними з творчістю Лесі Українки, є також сельбищні ландшафти м. Ковеля і с. Колодяжного, де діє музей-садиба поетеси. В селі Колодяжному бував Іван Франко, Тарас Шевченко; їхнім перебуванням тут зумовлена наявність у ландшафтах меморіальних цінностей. Також ландшафти наділені сакральними властивостями, матеріальними (будівлі) і духовними (енергетика святих місць), люди ведуть тут традиційне господарство, займаються промислами (с. Купичів Турійського району), створюють народні ансамблі (с. Білин Ковельського району, м. Ковель).

Навколо *Луцького ядра* формується периферійна зона максимальної концентрації гуманістично-значущих об'єктів у ландшафтах, що охоплює населені пункти: Луцьк, Ратнів, Жидичин, Ківерці, Кульчин, Олика [3], Рожище, Любче, Іванівка, Сокіл у межах ландшафтних комплексів заболочених заплав, лучних заплав, нерозчленованих перших і других терас, лесових межиріч та їх понижень [5]. Територія складається з трьох частин: східної частини Рожищенського, південно-східної Луцького і північної Ківерцівського адміністративних районів.

Ландшафти є гуманістично значущими в основному через наявність у них матеріальних об'єктів: мури замку (Замок Любарта XIV ст., м. Луцьк, замок Радзивілів, с. Олика), залишки городищ (городище XI-XIII ст., с. Любче, с. Сокіл; замок-городище, с. Іванівка), вали (вали городища, с. Сокіл), монастирі (Миколаївський монастир XIII ст., с. Жидичин), інші сакральні об'єкти (Лютеранська кірха XX ст., Костел Петра і Павла XVII ст., Свято-Троїцький православний собор XVIII ст., Соборно-Богородична церква, 1914 р.), вищі навчальні заклади (Волинський державний університет ім. Лесі Українки) [1]. Ландшафти мають історико-культурні, сакральні, естетичні властивості. Ядро тут є потужним центром, що має

могутній культурний, сакральний, науковий потенціал (науковий центр Волинської області). Також ландшафти в межах великого населеного пункту підлягають і негативному перетворенню, деградації.

«Представником» історичного гуманістичного потенціалу у ландшафтах є село Олика в межах ландшафтів лучних заплавл невеликих річок Волинської височини [5]. Саме тут збереглась велика кількість пам'яток архітектури, які водночас є також і сакральними об'єктами (національного значення: Олицький замок, 1558 р.; Колегіальний костел Святої Трійці, збудований у 1635-1640 роках; Луцька брама; Костел святих Петра і Павла, найстаріший костел Волині, побудований у 1460 році; Стрітенська церква, 1784 р.; місцевого значення: Троїцька церква, 1886 р.; Цвинтарна каплиця, початок ХХ ст.; адміністративна будівля, 1901 р.; житловий будинок, початок ХХ ст.). Історичний потенціал сельбищного ландшафту також пов'язаний з іменами людей, які тут народились: Радзивілл Альбрехт Станіслав — литовський магнат, князь, луцький староста; Дублянський Анатолій Захарович — історик, публіцист, митрополит УАПЦ [1].

Берестечківське ядро розміщене в межах лесових пасом Волинської височини. Основний населений пункт — Берестечко і його околиці, ландшафти яких зберігають пам'ять про історичні події ХVІІ ст. Таким чином, основними складовими гуманістичного потенціалу ландшафтів цього ядра є історико-культурні, меморіальні і як наслідок — заповідні (заповідник “Козацькі могили”). Ці терени володіють потужною історичною і меморіальною цінністю, що пов'язано з Визвольною битвою (28 червня — 10 липня 1651р.) — найбільшим боєм Хмельниччини між Військом Запорозьким під командуванням Богдана Хмельницького із союзним йому кримсько-татарським військом Іслама ІІ Герєя з одного боку та армією Речі Посполитої під командуванням Яна Казимира ІІ з іншого. Ці події минулого знайшли відображення під пером Т. Шевченка, М. Костомарова, Л. Костенко.

Володимир-Волинське ядро об'єднує два населених пункти — м. Володимир-Волинський і с. Зимне. Периферійна зона максимальної концентрації гуманістично-значущих об'єктів у ландшафтах охоплює південний захід Володимир-Волинського району та центральну частину Іваничівського району Волинської області. Ландшафтні комплекси: слобопологі й пологі схили лесової височини, пологовипуклі та вузькогребеневі вершини лесових пасом, лучні заплави р. Луги. Населені пункти, що становлять каркас вузла, — м. Володимир-Волинський, с. Зимне, с. Устилуг, м. Нововолинськ, с. Литовеж. Особливу гуманістичну цінність у ландшафтах становлять історичні об'єкти: вали княжого замку (м. Володимир-Волинський, с. Зимне), місця давніх городищ (м. Володимир-Волинський, с. Литовеж, с. Зимне, с. Устилуг), давні оборонні споруди (с. Зимне), сакральні споруди. Меморіальну цінність мають ландшафти с. Устилуг, це пов'язано з іменем композитора

І. Стравінського. Тут діє музей його імені, а також оберігається алея, яку він посадив.

Ландшафти м. Володимира-Волинського та його околиць “дихають” історією великих князів (меморіальний, історичний потенціал): В. Великого, Д. Галицького, Я. Осмомисла, Я. Мудрого. Ці терени наділені історико-культурними, меморіальними, сакральними гуманістичними цінностями і потенціалами, причому вони є свого роду похідними від основних історико-меморіальних гуманістичних сутностей. Основні з них: Святоуспенський собор XII ст., зведений Мстиславом Ізяславовичем; Василівська церква-ротонда XIV-XV ст.; Свято-Успенський собор на місці кафедрального храму, який збудував Святий Рівноапостольний князь Володимир Святославич у 989-992 роках і освятив перший Володимирський єпископ Стефан [1].

Володимир-Волинський – центр культурного, економічного життя Волині. Тут знаходяться культові споруди (церкви, молитовні будинки, костели), пам'ятки архітектури (Будинок із дзвіницею, 1494 р., мури з брамами, XVII ст.), пам'ятки археології (оборонні вали літописного міста, X-XIII ст., земляні вали замку, X-XIV ст.), музеї, навчальні заклади (школи, технікуми, навчально-виробничий комбінат, школа естетичного виховання, школи-інтернати, центр позашкільної освіти молоді), пам'ятники, бібліотеки) [1].

Хоча сакральних пам'яток на території достатньо, проте вважаємо доцільним виділити Зимненський Святогірський Святоуспенський монастир, заснований ще Володимиром Великим за часів Київської Русі. Крім сакральних властивостей ландшафту тут також представлені меморіальні, історичні та естетичні гуманістичні цінності. В монастирі мешкали перші волинські святи: Стефан, Амфілохій, бував Нестор Літописець (меморіальні гуманістичні сутності). Історичні гуманістичні цінності представляють власне монастир як оборонну споруду, колишнє городище та вали. Природні об'єкти в межах ядра і його периферійної зони овіяні легендами місцевих мешканців. Наприклад, за тутешнім повір'ям, озеро Татарка утворилось на місці, де потонула дівчина, втікаючи від татар. Також чарівною чудодійною силою володіє цілюще джерело у селі Стара Ліжня. На тлі ландшафтів, що володіють історичними гуманістичними сутностями, вирізняється нове місто Нововолинськ (поч. 1950-х рр.). Становлення його пов'язане з освоєнням Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Визначальним чинником для залюднення території була наявність природних ресурсів та бажання їх використати, тобто споживацьке використання надр землі, що не рідкість у теперішніх умовах. Головні гуманістичні властивості ландшафтів – історичні та як похідні від них – меморіальні, сакральні, етнокультурні. Ландшафти м. Нововолинська мають матеріальну цінність, чим зумовлене їх активне використання.

Ландшафти міста Любомль і його околиць утворюють *Любомльське ядро* в межах ландшафтних комплексів зандрових рівнин на межиріччі.

Ландшафти наділені тут археологічними, історико-культурними, меморіальними, сакральними, естетичними цінностями. Особливу археологічну цінність у ландшафтах мають вали і рови стародавнього городища, контури яких досить добре прослідковуються у сучасному місті. Становлення Любомля жителі пов'язують з іменами князя Володимира Васильковича; польський король Владислав Ягайло побудував тут костел як згадку про своє перебування у місті. Захоплювались Любомлем гетьман Іван Виговський, коронні гетьмани – Дмитро Вишневецький, Ксаверій Браницький. У 1782 р. граф Браницький побудував тут палац, який зберігся і дотепер. Основним гуманістичним наповненням ландшафтів Любомильщини є історичні та естетичні складові, що становлять основну цінність гуманістичного ландшафтного поля.

У Маневичському районі виділено *Оконське ядро* в межах ландшафтів денудаційних рівнин [5], за назвою унікальної природної пам'ятки – Оконських джерел. Саме з ними пов'язано багато легенд, повір'їв та бувальщин краю. Вода джерел життєдайна, кожен місцевий житель, і не тільки, це знає і вірить у це. І справді, оконська вода має особливий смак. За переказами, воду пили повстанці Северина Наливайка, козаки Богдана Хмельницького [1]. З джерелами пов'язане естетичне, історичне, меморіальне наповнення навколишніх ландшафтів гуманістичними цінностями. Також ці ландшафти мають сакральні, етноформуєчі властивості. Святістю віє і від села Старий Чарторийськ. Тут знаходиться пагорб – «замкова гора» або «городище» князів Чарторийських, де колись стояв князівський замок-палац.

В межах *Шацького ядра* і периферійної зони максимальної концентрації гуманістично-значущих об'єктів у ландшафтах формується одночасно заповідна і рекреаційна зона, що зумовлено функціонуванням тут Національного природного парку. Територія розташована у межах ландшафтних комплексів перших і других надзаплавних терас річки Західний Буг, давніх долин стоку льодовикових вод, понижень на межиріччях, зандрових рівнин, денудаційних рівнин [5]. Головними тут є естетичні властивості ландшафтів, що зумовлені унікальним поєднанням озерних і лісових комплексів. Про це свідчить народна назва Шацького краю – «Блакитні очі Волині». Похідними від естетичних властивостей є здатність тутешніх ландшафтів впливати на душевний стан відвідувачів, спонукати їх до творчості. Багато наукових, літературних, музичних творів написано митцями на берегах озер (поети – Ліна Костенко, Петро Мах, Василь Гей, Антон Цвид; науковці – Павло Тутковський, Б. Дибовський). Тому, відповідно, ландшафти наділені ще й меморіальними гуманістичними цінностями, хоча матеріальних об'єктів (погруддя, пам'ятники тощо) тут немає. Визначальне значення для набуття ландшафтами естетичних властивостей має наявність природних ресурсів, зокрема рекреаційних (озера, ліси, тваринні ресурси). Тому активно розвивається сільський (зелений) туризм, особливо в зоні інтенсивної рекреації озер Світязь, Пісочне, що може спричинити і досить негативні

наслідки. Також Шацьке ядро і його периферійна зона максимальної концентрації гуманістично-значущих об'єктів у ландшафтах наповнені історичними, сакральними гуманістичними цінностями. Ця місцевість наділена містичними ознаками: місцевими жителями складено багато легенд і бувальщин, якими вони пояснюють утворення природних об'єктів, зокрема озер. Головною ідеєю легенд і причиною появи озер, за легендами, є поглинання землею певних об'єктів (людини, будівлі), на місці яких і утворилась природна водойма. Проте такі легенди мають і частку правди, адже майже всі озера з шацької групи карстового походження, глибокі провали тут можливі. Шацький вузол унікальний у структурі природно-культурного каркасу Волинської області, зокрема через його естетичні властивості і через похідні від них меморіальні, рекреаційні, містичні властивості.

Ядро Заболоттівське розташоване на заході Ратнівського району в межах ландшафтних комплексів межирічних понижень і зандрових рівнин. Основні природні об'єкти, що формують ядро, – озера Турське і Святе. Територія збагачена і містичними складовими. Поблизу озера Святого були святилища, де молилися предки турян. Вони вірили, що у водах живуть Боги. Таким чином, Турківські ландшафти наділені особливою аурую, яка може бути відчута людиною. Озеро Святе оповите легендами, що розповідають про його походження: воно постало на місці прадавнього села, яке в одну ранкову днину опустилося вниз разом із церквою, тому в ніч на Великдень можна почути з його глибини звуки церковного дзвону і спів [5]. Містичні гуманістичні цінності, якими наділене Заболоттівське ядро, переплітаючись із реальністю, творять особливий колорит не лише Ратнівського району, а й всієї Волинської області. Крім восьми ядер і чотирьох периферійних зон природно-культурний каркас Волинської області формують лінійні структури, що представлені дорожньою мережею. Дороги, особливо ті, що приурочені до стародавніх шляхів, відіграють роль транспортних артерій, які роблять можливим перенесення інформації, енергії та речовини і обміну ними між віддаленими населеними пунктами. Таким чином, саме на перетині торговельних шляхів розвивались могутні старовинні міста з багатим гуманістичним потенціалом. Мешканці таких міст володіли найновішою інформацією, населення мало можливість розвиватись і самовдосконалюватись, що було неможливо у віддалених від основної дороги поселеннях.

Висновки і перспективи майбутніх досліджень. Природно-культурний каркас є об'єктивно існуючою цілісною системою найцінніших природних і культурних складових, що визначають характеристики гуманістичного ландшафтного поля, його властивості, потенціали і, власне, наповненість. Природно-культурний каркас безпосередньо пов'язаний з ландшафтною структурою території як основним субстрактом, на якому вибудовується гуманістичне ландшафтне поле. Людина збагачує ландшафтні комплекси інформаційним шаром,

який знаходиться у зв'язку з ними і утворює поле їхніх взаємодій. Перспективою майбутніх досліджень є здійснення гуманістично-ландшафтознавчого районування Волинської області на основі природно-культурного каркасу гуманістичного ландшафтного поля. Виділення природно-культурного каркасу Волинської області можуть і повинні прислужитися краєзнавчо-туристичним пізнавальним цілям. Такий каркас можна вважати і каркасом туристичних маршрутів, адже тут сконцентровані основні об'єкти, які представляють Волинську область, відображають її унікальність. Між такими об'єктами залишиться тільки прокласти зручні маршрути, об'єднані тематично й геопросторово.

Використані джерела:

1. Волинь туристична. Путівник. / [упорядкув. Н. Бурець-Струк, О. Матвійчук]. – К.: ТОВ “Світ Успіху”, 2008, – 362 с.
2. Культурный ландшафт как объект наследия. [под ред. Ю. А. Веденина, М. Е. Кулешовой] – М.: Институт Наследия; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004.— 620 с.
3. Легендарні села України / The Renowned Ukrainian Villages [автори тексту Х. Й. Роглев, Ю. Л. Бошицький, І. Г. Голубаха, Г. Б. Мунін; автор англ. тексту Г. О. Теличук]. – К.: “Книга”, 2009. – 254 с.
4. Музей “Лісової пісні” в Нечимному. Путівник. / [авт. тексту: В. Комзюк, Н. Пушкар] – Ковель: ТОВ “Ковельська міська друкарня”, 2011. – 20 с.
5. Природа Волинської області: [за ред. Геренчука К. І.]. – Л.: “Вища школа”, 1975. – 143 с.